

UDK 341.17:061.1EU
Bibliid 0543-3657, 75 (2024)
God. LXXV, br. 1190, str. 143–168
Pregledni naučni rad
Primljen: 9.1.2024.
Prihvaćen: 28.2.2024.
doi: https://doi.org/10.18485/iipe_mp.2024.75.1190.6
CC BY-SA 4.0

Miloš PETROVIĆ¹, Milan VESELICA²

Evropska politička zajednica: između horizontalnog povezivanja i potrebe za dubljom integracijom na kontinentu

SAŽETAK

U ovom radu autori istražuju razvoj i domete Evropske političke zajednice kao nove inicijative Evropske unije. Uspostavljanje Evropske političke zajednice sagledava se u izmenjenom geopolitičkom kontekstu nastalom kao posledica invazije na Ukrajinu. Evropska unija teži da demonstrira spremnost u sposobnost da odlučujuće utiče na prilike na čitavom kontinentu, posebno u okolnostima strateškog rivalstva sa Rusijom. Međutim, dugoročniji ciljevi, pa samim time i ishodi Evropske političke zajednice nisu do kraja jasni, budući da se radi o inicijativi koja postoji tek od Praškog samita (druga polovina 2022. godine). Autori se rukovode pre svega istorijskom analizom (hronološkim pregledom razvoja Inicijative) i elementima liberalnog međuvladinog pristupa. U radu se polemiše da, ukoliko se inicijativa posmatra kao format za povremeno okupljanje državnih rukovodstava svih evropskih zemalja (koje se protive agresiji na Ukrajinu), ona se može posmatrati kao uglavnom uspešna, što pokazuje i nekoliko održanih skupova u najširem formatu. Međutim, ukoliko se ona posmatra kao nukleus nove međunarodne organizacije ili institucionalizovane platforme za saradnju u Evropi, tu se uočavaju brojni izazovi, počevši od

¹ Naučni saradnik, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd. E-mail: milos.petrovic@diplomacy.bg.ac.rs, <https://orcid.org/0000-0002-5696-5595>.

Research Fellow, Institute of International Politics and Economics, Belgrade, Serbia.

² Istraživač pripravnik, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd. E-mail: milan.veselica@diplomacy.bg.ac.rs, <https://orcid.org/0009-0001-1608-3678>.

Junior Research Assistant, Institute of International Politics and Economics, Belgrade, Serbia.

toga da brojna slična tela već postoje (Savet Evrope, Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju itd.), do toga da brojni kandidati za članstvo u Evropskoj uniji imaju rezerve oko učešća u inicijativi koja, hipotetički, može da posluži i kao alternativa za punopravno članstvo. U tom smislu, razmatra se aspekt institucionalnog identiteta, tj. specifičnog polja delovanja, pa posledično i svrhe takve inicijative, imajući u vidu gorepomenute izazove.

Ključne reči: saradnja, susedstvo, Evropska unija, Rusija, inicijativa, dijalog, rat.

European Political Community: Between Horizontal Connectiveness and the Need for Deeper Integration on the Continent

SUMMARY

In this paper, the authors investigate the development and scope of the European Political Community as a new initiative of the European Union. The establishment of the European Political Community will be examined in the changed geopolitical context created by the invasion of Ukraine. The European Union aspires to demonstrate its readiness and ability to decisively influence opportunities on the entire continent, especially in circumstances of strategic rivalry with Russia. However, the longer-term goals, and therefore the outcomes of the European Political Community, are not completely clear since the initiative has only existed since the Prague Summit (second half of 2022). The authors are primarily guided by historical analysis (a chronological overview of the development of the initiative) and elements of a liberal intergovernmental approach. The paper argues that if the Initiative is viewed as a format for the occasional gathering of state leaders of all European countries (opposed to aggression against Ukraine), it can be viewed as primarily successful, as evidenced by several summits attended by many European leaders. However, if it is seen as the nucleus of a new international organisation or institutionalised platform for cooperation in Europe, there are many challenges, starting from the fact that many similar bodies already exist (the Council of Europe, the Organisation for Security and Cooperation in Europe, etc.) to the fact that numerous candidates for EU membership have reservations about participating in a format that, hypothetically, can serve as an alternative for full membership. In this sense, the aspect of institutional identity, i.e., the specific field of action, is considered and, consequently, the purpose of such an initiative, bearing in mind the above-mentioned challenges.

Keywords: cooperation, neighbourhood, European Union, Russia, Initiative, dialogue, war.

Uvod

U poslednjoj nedelji februara 2022. godine dogodilo se nezamislivo: sveobuhvatna ruska kopnena, pomorska i vazдушna invazija na Ukrajinu, koja je dovela rat do samih granica Evropske unije. Osuda je odmah usledila iz Francuske, ne samo u ime predsednika te države Emanuela Makrona (*Emmanuel Macron*), koji je u prethodnom periodu bio angažovan u dijalogu sa ruskim predsednikom Vladimirom Putinom (*Владимир Владимирович Путин*), već i u ime Unije. Naime, upravo u tom periodu, koji se u Nemačkoj vezuje za koncept *Zeitenwende* („smena epoha“),³ Francuska je imala dvostruku političku odgovornost: kao jedna od dve najuticajnije države-članice i kao zemlja koja je u tom trenutku imala šestomesečni mandat predsedavanja Savetom Evropske unije. Odgovor Evropske unije bio je obuhvatan, ekspeditivan i prilično monolitan, uprkos drugačijim očekivanjima; uvedeno je nekoliko paketa sveobuhvatnih sankcija prema Rusiji; počelo se sa isporukom vojne pomoći Ukrajini; materijalna, finansijska, humanitarna i druga pomoć je usledila, uključujući i pomoć u zbrinjavanju miliona izbeglih lica iz jedne od najnaseljenijih evropskih zemalja; takođe, primljena je i aplikacija Ukrajine za članstvo u Uniji, čemu su usledili i zahtevi Moldavije i Gruzije.⁴

Devetog maja 2022. Emanuel Makron, kao predsedavajući Savetom Evropske unije, izneo je ideju o uspostavljanju Evropske političke zajednice.⁵ To je bilo završno izlaganje na Konferenciji o budućnosti Evrope – višemesečnom konsultativnom procesu koji je imao za cilj razmatranje razvojnih ideja i smernica u Evropskoj uniji. Govor je održan na Dan Evrope – datum sećanja na pobedu nad fašizmom i godišnjica Šumanove deklaracije iz 1950, kojom je ozvaničen početak evropskih integracija. Evociranje istorijskih datuma u jeku invazije na jednu od najvećih evropskih zemalja, uz predloge za dublje (ili barem geografski „šire“) povezivanje na evropskom nivou, predstavlja širi kontekst u okviru kojeg je funkcionisanje otpočela Evropska politička zajednica kao nova inicijativa za evropsko povezivanje. Pored toga, metaforično je i to što je Evropska politička zajednica ponela ime institucije koja je predložena tačno sedamdeset godina ranije (1952), a koja nikada nije formirana zbog protivljenja zapadnoevropskih država.⁶

³ Za obrt u nemačkoj spoljnoj politici konsultovati: Marina Kostić Šulejić, „Zeitenwende and the German National Security Policy: Analysis of the First National Security Strategy“, *The Review of International Affairs*, Vol. 74, No. 1188, 2023, 79-105, DOI: 10.18485/iipe_ria.2023.74.1188.4.

⁴ Miloš Petrović, Maja Kovačević & Ivana Radić Milosavljević, *Srbija i Evropska unija dve decenije nakon Solunskog samita*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2023.

⁵ „European Political Community: a forum to promote dialogue and cooperation“, Spanish Presidency of the Council of the European Union, <https://spanish-presidency.consilium.europa.eu/en/news/european-political-community-granada-summit/>, 24/11/2023.

⁶ Doduše, osim imena, sličnosti tu uglavnom prestaju, budući da je Evropska politička zajednica trebalo da bude kruna institucionalnog razvoja evropskog zajedništva, sa

U ovom radu autori analiziraju razvojne domete, mogućnosti i perspektive Evropske političke zajednice. U radu se postavlja hipoteza da Evropska politička zajednica ima ambivalentne ishode: s jedne strane, ona doprinosi osećaju kohezije i evropskog jedinstva u svetlu geopolitičke krize, dok, s druge strane, njeni dalji razvojni dometi nisu do kraja jasni, što izaziva nedoumice među pojedinim zemljama – posebno onima koje se nadaju članstvu u Evropskoj uniji. Struktura rada sastoji se od hronološkog pregleda inicijative Evropske političke zajednice, teorijsko-konceptualnog okvira, analize odnosa sa drugim međunarodnim organizacijama i inicijativama, kao i zaključnog dela.

Hronologija razvoja Evropske političke zajednice

U nedeljama nakon Dana Evrope 2022. godine ubrzale su se aktivnosti u pravcu skiciranja Evropske političke zajednice. Već 19. maja, na sednici Ekonomskog i socijalnog komiteta – konsultativnog tela koje zastupa različite privredne i društvene grupacije – Šarl Mišel (*Charles Michel*), predsednik Evropskog saveta, pružio je podršku uspostavljanju inicijative pod imenom Evropska geopolitička zajednica (EGZ), kao odgovor na „očekivanja suseda koji žele nove odnose“ sa Unijom, a koja bi se „prostirala od Rejkjavika do Bakua ili Jerevana, te od Osla do Ankare“, uz napomenu da inicijativa „ni na koji način nema nameru da zameni članstvo, niti da omogući nove izgovore za odlaganja“, kao što ni „ne pruža garanciju učesnicima da će jednog dana biti članice Evropske unije“. ⁷ Među ciljeve EGZ ubrajaju se podsticanje konvergencije (približavanja) i produblivanje operativne saradnje, te promovisanje mira, stabilnosti i sigurnosti (naročito za Zapadni Balkan i Istočno partnerstvo), a posebno u domenu spoljne politike; državna rukovodstva bi se sastajala barem dvaput godišnje; ministri spoljnih poslova bi redovno učestvovali u sastancima Saveta za spoljne poslove Evropske unije (premda njihova uloga na tim sastancima nije definisana – da li je samo posmatračka ili nešto više, prim. aut.), uz slične mogućnosti učešća i u drugim telima. ⁸

dokumentom koji se naziva i prvim evropskim ustavom. Према: Richard T. Griffiths, "Europe's First Constitution: The European Political Community, 1952-1954", in: Stephen Martin (ed), *The Construction of Europe*, Springer, Dordrecht, 1994, 19-39, DOI: https://doi.org/10.1007/978-94-015-8368-8_2. За радни документ тог акта видети: "Draft Treaty embodying the Statute of the European Community", Ad hoc assembly instructed to work out a draft treaty setting up a European Political Community, Secretariat of the Constitutional Committee, Paris, October 1952-April 1953.

⁷ "Speech by President Charles Michel at the plenary session of the European Economic and Social Committee", European Council, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/05/18/discours-du-president-charles-michel-lors-de-la-session-pleniere-du-comite-economique-et-social-europeen/>, 26/11/2023.

⁸ Ibid.

Tokom junskog zasedanja Evropskog saveta iste godine usvojeni su zaključci koji su se, između ostalog, ticali i uspostavljanja Evropske političke zajednice. U zaključcima od 23. i 24. juna 2022. izložen je koncept Evropske političke zajednice koji se oslanja na prethodno navedene ideje; kao cilj se navodi stvaranje platforme za političku koordinaciju svih evropskih zemalja s kojima Unija ima bliske odnose, radi podsticanja političkog dijaloga i saradnje u pitanjima od zajedničkog interesa (jačanje bezbednosti, stabilnosti i prosperiteta); dalje se navodi da tako postavljen okvir nema nameru da zameni postojeće politike i instrumente Evropske unije, a posebno ne segment proširenja.⁹ U tom pogledu, ideja o Evropskoj političkoj zajednici podudarna je sa Mišelovim predlogom o Evropskoj geopolitičkoj zajednici – glavna razlika ogleđa se u imenu, premda je i u slučaju političke zajednice argumentacija obojena geopolitičkim razmatranjima. U istim zaključcima Evropskog saveta podvlači se istorijska odluka za istočne susede u vidu zvaničnog prepoznavanja perspektive prijema Ukrajine, Moldavije i Gruzije, dok se za prve dve države ujedno dodeljuje i status kandidata za članstvo u EU.¹⁰ Što se Zapadnog Balkana tiče, najveća vrednost zaključaka francuskog predsedavanja Savetom ogleđa se u tački br. 15, gde se izražava „puna i nedvosmislena podrška perspektivi članstva“, pozivajući na ubrzanje pristupnog procesa (premda je samo Bosna i Hercegovina dobila preliminarnu preporuku za sticanje statusa kandidata za članstvo, čak šest godina nakon podnetog zahteva).¹¹ Premda se ne može meriti sa ekspeditivnom obradom zahteva istočnih suseda, ova formulacija je značajna imajući u vidu terminologiju prethodnih akata Evropske unije u kojima je spomen pristupanja bio izbegavan. Petrović i Kovačević tako primećuju da u Deklaraciji iz Brda (2021) ključni pojmovi poput „članstva“ i „pristupanja“ nisu spomenuti ni jedan jedini put, te i da je u deklaracijama i aktima koji su prethodili radije upotrebljavan širi i višesmisleni termin „evropska perspektiva“, koji se odnosio i na istočno susedstvo.¹²

Uprkos napomenama donosioca odluka da EPZ i politika proširenja Evropske unije nisu međusobno isključive, već se pre mogu smatrati komplementarnim, indikativno je da su zaključcima francuskog predsedavanja Savetom Unije iz 2022. oba ta domena istovremeno apostrofirana kao deo rešenja za postizanje veće bezbednosti i saradnje na kontinentu. Intenziviranje saradnje sa Evropskom unijom, kroz jedan ili oba

⁹ “EUCO 24/22”, European Council, <https://www.consilium.europa.eu/media/57442/2022-06-2324-euco-conclusions-en.pdf>, 26/11/2023.

¹⁰ Ibid., 1–4.

¹¹ Ibid., 4–5.

¹² Miloš Petrović & Maja Kovačević, “EU Enlargement Policy Meets Eastern Partnership: A Cause for Concern?”, in: SEE | EU Cluster of Excellence in European and International Law (ed.), *South Eastern Europe and the European Union – Legal Developments*, Verlag Alma Mater, Saarbrücken, 2023, 66, DOI: 10.1093/0198297572.003.00.

mehanizma, imponuje Uniji kao regionalnoj i normativnoj sili, ali nije izvesno u kojoj meri odgovara zemljama koje duže od dvadeset godina sprovode reformske procese sa željom da postanu punopravni deo Unije. U daljim segmentima ovog poglavlja biće analizirani ishodi do sada održanih međunarodnih skupova u okviru inicijative Evropske političke zajednice.

Samit u Pragu

Prvi sastanak Evropske političke zajednice usledio je u Pragu u oktobru 2022. godine. Na poziv EU (i Češke kao predsedavajuće Savetom) sastanku su prisustvovali lideri više od 40 evropskih država, sa izuzetkom Rusije i Belorusije, zbog njihove uloge u invaziji na Ukrajinu. U tom pogledu, EPZ se može posmatrati kao demonstracija izolovanosti Rusije (i Belorusije) u odnosu na matični kontinent. Lista zemalja koje su prisustvovala osnivačkom samitu Evropske političke zajednice gotovo potpuno odgovara članstvu u Savetu Evrope. Mark Pierini (*Marc Pierini*) navodi kako je okupljanje praktično svih evropskih lidera (koji se protive invaziji na Ukrajinu, prim. aut.) samo po sebi nesporan uspeh, premda polemise i da li su „realpolitika i diplomatija okupljanja“ prevagnule u odnosu na evropske vrednosti i principe, s obzirom na učešće Turske i drugih zemalja u kojima se beleži demokratsko nazadovanje.¹³ U napomenama uoči sastanka, predsednik Evropskog saveta naveo je da je poziv dobilo 44 evropska lidera, koji „dele isti kontinent i suočavaju se sa istim izazovima oko stabilnosti, bezbednosti, energije, kao i migracija i mobilnosti“.¹⁴ U tom smislu, samit je preneo jaku simboličku poruku evropskih lidera koji se protive ratu i narušavanju suvereniteta Ukrajine. Pored predstavnika gotovo svih evropskih zemalja, sastanku su prisustvovali i najviši zvaničnici Unije – Ursula fon der Lajen (*Ursula von der Leyen*), predsednica Evropske komisije; Šarl Mišel, predsednik Evropskog saveta i Žozep Borelj (*Josep Borrell*), visoki predstavnik Evropske unije za spoljnu politiku i bezbednost. Imajući u vidu navedeno, u pogledu odziva i učešća, skup se može smatrati vrlo uspešnim.

Praški samit EPZ nije za rezultat imao usvajanje zajedničke deklaracije, niti drugih pisanih dokumenata – to nije bila ni namera.¹⁵ Primarna svrha skupa bila je da više desetina lidera pošalje zajedničku poruku o zalaganju

¹³ Marc Pierini, “Five Takeaways From the European Political Community Summit”, Carnegie Europe, <https://carnegieeurope.eu/strategieurope/88189>, 26/11/2023.

¹⁴ “Remarks by President Charles Michel ahead of the first European Political Community Meeting”, European Council, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/10/06/remarks-by-president-charles-michel-ahead-of-the-first-european-political-community-meeting/>, 26/11/2023.

¹⁵ Charles Michel, Invitation to the EPC and the informal European Council”, European Council <https://www.consilium.europa.eu/media/59328/invitation-to-the-epc-and-the-informal-european-council.pdf>, 26/11/2023.

za mir, uz nagoveštavanje mogućnosti koordinisanja stavova o različitim evropskim pitanjima, uz bilateralne i multilateralne susrete s kolegama iz drugih zemalja. U tom pogledu, platforma je poslužila dijalogu između lidera zemalja koje nemaju diplomatske odnose (susret Redžepa Tajipa Erdogana (*Recep Tayyip Erdoğan*), predsednika Turske, sa Nikolom Pašinjanom (*Նիկոլ Վրթեսյանի Փաշինյան*), premijerom Jermenije, kao i susret potonjeg lidera sa Ilhamom Alijevom (*İlham Heydər oğlu Əliyev*), predsednikom Azerbejdžana).¹⁶ Isticanje političkog dijaloga kao važnog mehanizma panevropske saradnje u okolnostima rata velikog opsega na istoku kontinenta nije zanemarljiva stavka. Dodatno, horizontalni karakter inicijative omogućio je komunikaciju između evropskih lidera na jednakim osnovama.

Međutim, osim trenutnog doprinosa deeskalaciji na Kavkazu kroz politički dijalog i slanja privremene civilne misije EU na jermensko-azerbejdžansku granicu, nažalost, nije bilo trajnih vidljivih ishoda.¹⁷ Naime, samit EPZ u Granadi godinu dana kasnije protekao je u znaku humanitarne zabrinutosti u svetlu azerbejdžanske intervencije u Gorskom Karabahu (Nagorno-Karabakh), koja je ishodovala padom te enklave pod punu vlast Bakua, te masovnim migracijama gotovo celokupnog lokalnog jermenskog stanovništva.¹⁸ Taj je konflikt pokazao suprotno od onoga što je EPZ želela da pokaže, a to je da se vojno-oružanim putem ne mogu menjati prilike u Evropi. Da stvar bude gora, na dinamiku događaja na najdaljoj jugoistočnoj periferiji kontinenta znatno su uticali akteri koji su ili konkurenti (poput Rusije, donekle i Iran), ili nedovoljno pouzdani partneri (Turska).¹⁹

Tokom Praškog samita najavljeno je da će sledeći skupovi tog formata biti održani u Moldaviji (u prvom delu 2023. godine) i Španiji (kao predsedavajućoj Savetom Evropske unije u drugom delu 2023. godine). Radi se o političkom simbolizmu karakterističnom za prikazivanje meke moći Evropske unije. Prvi samit EPZ održan je tokom predsedavanja Savetom Češke – jedne od ekonomski najnaprednijih srednjoevropskih država i nekadašnje članice KOMENKON-a, koja je bila podvrgnuta invaziji 1968.

¹⁶ Alexandra Brzozowski, "Prague talks raise hopes for Armenia-Azerbaijan normalisation process", *Euractiv*, October 7, 2022.

¹⁷ "Statement following quadrilateral meeting between President Aliyev, Prime Minister Pashinyan, President Macron and President Michel, 6 October 2022", European Council, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/10/07/statement-following-quadrilateral-meeting-between-president-aliyev-prime-minister-pashinyan-president-macron-and-president-michel-6-october-2022/>, 27/11/2023.

¹⁸ Luigi Scazzieri, "Can the European Political Community survive?", Centre for European Reform, <https://www.cer.eu/insights/can-european-political-community-survive>, 27/11/2023.

¹⁹ Za ulogu Turske u dinamici spora konsultovati: Ana Jović-Lazić, "The role of Turkey in the second Armenian-Azerbaijani armed conflict over Nagorno-Karabakh as a reflection of continuity and change in its foreign policy", *Međunarodni problemi*, Vol. 74, No. 1, 2022, 29-49, DOI: <https://doi.org/10.2298/MEDJP2201029J>.

zbog ideoloških neslaganja sa Moskvom i koja važi za zagovarača produbljivanja veza sa Ukrajinom. Moldavija je članica Istočnog partnerstva, najbliži sused Ukrajine, zemlja koja je prepoznata kao buduća članica, kandidat za članstvo u Uniji i država koja je pružila utočište za najviše ukrajinskih izbeglica spram svoje veličine; takođe, ta zemlja se zbog teritorijalnog spora u Pridnjestrovlju smatra veoma izloženom u slučaju proširivanja sukoba izvan Ukrajine.²⁰ Španija je automatski odabrana kao predsedavajuća Savetom Evropske unije u drugoj polovini 2023. godine.

Samit u Kišinjevu

Drugi samit EPZ održan je 1. juna 2023. godine u dvorcu Mimi nadomak Kišinjeva, glavnog grada Moldavije. Prisustvovalo je 45 evropskih lidera, među kojima su bili i čelnici EU, kao i predsednik Ukrajine Volodimir Zelenski (*Володимир Олександрович Зеленський*). Glavne teme sastanka su bile mir i bezbednost, energetska otpornost, te povezanost i pokretljivost u Evropi,²¹ ali se nametnula i tema proširenja EU koje je godinama u krizi.²² Samit u Kišinjevu je prvi sastanak ovog formata u državi-nečlanici Unije, čime je poslata poruka njihove uključenosti u glavne evropske političke tokove. Predsednica Moldavije Maja Sandu (*Maia Sandu*) istakla je da Evropska politička zajednica „omogućava malim i velikim zemljama, kako unutar tako i van Evropske unije, jednak glas tokom diskusija“.²³ Visoki predstavnik Evropske unije za spoljnu politiku i bezbednost Žozep Borelj optimistično je izjavio da je „po uzoru na Kipar – pristupanje moguće čak i bez reintegracije Pridnjestrovlja“.²⁴

²⁰ Violeta Wagner, „Temporary protection for Ukrainians in Moldova: Achievements and challenges“, International Centre for Migration Policy Development, <https://www.icmpd.org/blog/2023/temporary-protection-for-ukrainians-in-moldova-achievements-and-challenges>, 27/11/2023.

²¹ „Meeting of the European Political Community, 1 June 2023“, European Council, <https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/international-summit/2023/06/01/28/11/2023>.

²² Slobodan Samardžić, „Evropska unija između krize i dezintegracije“, *Pravo i društvo*, Br. 1, 2012, 9–26. Kriza u politici proširenja se manifestuje kako na strani EU tako i kod kandidata za članstvo, koji obiluju izazovima – od problema slabe državnosti, manjkave demokratske tradicije, nedovoljno autonomnih i efikasnih institucija, preko problema sa korupcijom i organizovanim kriminalom, do podeljenih društava, etničkih i teritorijalnih sporova. Videti: Maja Kovačević, „Politika proširenja Evropske unije u potrazi za reformom“, *Politička revija*, Vol. 64, Br. 2, 2020, 137, DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.6422020.6>.

²³ „About the Summit“, EPC, <https://www.epcsummit2023.md/>, 26/11/2023.

²⁴ Jakub Pieńkowski & Tomasz Żornaczuk, „Moldova Hosts 2nd European Political Community Summit“, PISM – Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, <https://pism.pl/publications/moldova-hosts-2nd-european-political-community-summit>, 27/11/2023.

Istorija Moldavije od sticanja nezavisnosti 1991. godine do danas obeležena je, kao u slučaju Ukrajine, sučeljavanjem (pro)evropskih i (pro)ruskih stavova i interesa. Predsednica Moldavije je ranije te godine optužila Rusiju da planira da, posredstvom stranih sabotera, izvrši državni udar u Moldaviji i postavi lojalnu vladu kako bi osujetila evropski put Moldavije.²⁵ O tome da je Moldavija poprište geopolitičkog nadmetanja Rusije i EU govori i energetska kriza koja traje u ovoj zemlji od početka rata, kao i pokušaj obeju strana (ruske i evropske) da utiču na nerešeni status Pridnjestrovlja.²⁶ Usled hibridnih pretnji po bezbednost Moldavije, EU je odlučila da pošalje civilnu misiju u okviru Zajedničke bezbednosne i odbrambene politike, što je potvrđeno na Kišinjevskom samitu.

Ni na drugom samitu EPZ nije usvojena zajednička deklaracija ili izjava evropskih lidera. Bezbednosna pitanja bila su prioritetna tema, naročito zbog prisustva ukrajinskog predsednika. Kada je u pitanju Ukrajina, Zelenski nije postavio pitanja samo o evropskoj perspektivi Ukrajine i pomoći u ratu, već se založio i za „snažan signal NATO-a na predstojećem samitu Alijanse u Viljnusu 11. jula 2023, kako u vezi sa pristupanjem Ukrajine tako i u vezi sa bezbednosnim garancijama na putu ka članstvu“.²⁷ U tom pogledu, vidljivo je dodatno preklapanje između EPZ i evroatlantskih inicijativa, kao posledica aktuelne geostrateške krize. U sklopu samita održan je poseban sastanak povodom situacije u Gorskom Karabahu, kom su prisustvovali predsednik Evropskog saveta, predsednik Azerbejdžana, predsednik vlade Jermenije, kancelar Nemačke Olaf Šolc (*Olaf Scholz*) i predsednik Francuske. U izjavi nakon sastanka, Mišel je rekao da su imali dobar sastanak o „povezanosti, bezbednosti i pravima, razgraničenju, (i) mirovnom ugovoru“,²⁸ ali vidljive posledice su izostale usled azerbejdžanskog zauzimanja teritorije i egzodusa jermenskog stanovništva iz Gorskog Karabaha nekoliko meseci kasnije.

Tokom ovog samita posebna pažnja posvećena je i iznenadnoj krizi na Kosovu i Metohiji. Zbog separatizma u oblasti Pridnjestrovlja, Moldavija nije priznala jednostrano proglašenu nezavisnost tzv. „Kosova“. Posledično, predstavnici prištinskih institucija nisu mogli da uđu u Moldaviju zbog

²⁵ „Predsednica Moldavije objavila ‘ruski plan’ za rušenje vlasti, pominje i državljane Srbije i Crne Gore“, *Radio Slobodna Evropa*, 13. februar 2023.

²⁶ Evropska unija je pojačano angažovana u Moldaviji kroz misiju EUBAM (EU Border Assistance Mission) još od prve decenije ovog veka. Videti: Daria Isachenko, „The EU border mission at work around Transdnistria: a win-win case?“, *Sociétés politiques comparées*, No. 21, 2010, 2–3.

²⁷ „Outcome of the European Political Community meeting in Bulboaca, Moldova, on 1 June 2023“, European Parliament, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/747431/EPRS_BRI\(2023\)747431_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/747431/EPRS_BRI(2023)747431_EN.pdf), 1, 27/11/2023.

²⁸ „Remarks by President Charles Michel after his meeting with the leaders of Armenia, Azerbaijan, France and Germany“, European Council, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/06/01/remarks-by-president-charles-michel-after-his-meeting-with-the-leaders-of-armenia-azerbaijan-france-and-germany/>, 27/11/2023.

nepriznavanja njihovih putnih isprava. Zato je, neposredno pred održavanje samita, izmenjen zakon kako bi se ta dokumenta priznala.²⁹ Usled krize u tom području, francuski predsednik i nemački kancelar su organizovali sastanak između Aleksandra Vučića (*Александра Вучића*) i Vjose Osmani (*Vjosa Osmani-Sadriu*), predloživši im plan deeskalacije sukoba koji je podrazumevao održavanje izbora na severu Kosova i Metohije na kom bi učestvovalo srpsko stanovništvo. Međutim, nije došlo do dogovora tokom Kišinjevskog samita.³⁰ U tom pogledu, demonstrirana su ograničenja u pogledu doprinosa EPZ rešavanju sporova u perifernim regionima Evrope, premda određeni doprinos trenutnoj deeskalaciji kroz organizovanje dijaloga verovatno postoji.

Prethodno je najavljeno prisustvo 47 evropskih lidera, ali su predsednik Turske, Redžep Tajip Erdogan, i državni sekretar za spoljnu politiku San Marina, Luka Bečari (*Luca Beccari*), otkazali prisustvo. Neobrazloženi izostanak turskog predsednika je indikativan ako se ima u vidu specifična pozicija Turske prema ratu u Ukrajini, kao i u kontekstu karabaškog sukoba, te s obzirom na samu viziju EPZ kao foruma za dijalog i sa bezbednosnim akterima i partnerima van Evropske unije.³¹

Samit u Granadi

Petog oktobra 2023. godine održan je naredni, treći samit EPZ u Granadi. I ovom skupu prisustvovalo je pedesetak evropskih lidera, uključujući ukrajinskog predsednika, kao i rukovodiocice institucija Unije – predsednicu Evropske komisije, predsednika Evropskog saveta i predsednicu Evropskog parlamenta Robertu Metsolu (*Roberta Metsola*).³² Fokus je bio na domenima digitalizacije, energije, klimatske politike, rata u Ukrajini i multilateralizma.³³ Kao što je prethodno spomenuto, samit je protekao u znaku razmatranja posledica azerbejdžanske intervencije u Gorskom Karabahu i posledica u kontekstu regionalne i evropske stabilnosti. Predsednik Turske ponovo je

²⁹ Jakub Pieńkowski & Tomasz Żornaczuk, "Moldova Hosts 2nd European Political Community Summit".

³⁰ Andrew Gray & John Irish, "Kosovo, Serbia presidents meet under EU pressure to defuse crisis", *Reuters*, June 1, 2023.

³¹ Vessela Tcherneva, "The future of the European Political Community", European Council on Foreign Relations, <https://ecfr.eu/article/the-future-of-the-european-political-community/>, 28/11/2023.

³² "Meeting of the European Political Community", Spanish Presidency of the Council of the European Union, <https://spanish-presidency.consilium.europa.eu/en/events/meeting-of-the-european-political-community/>, 26/11/2023.

³³ "The European Political Community and EU leaders discuss the EU's future strategy in Granada", Spanish Presidency of the Council of the European Union, <https://spanish-presidency.consilium.europa.eu/en/news/highlights-agenda-european-political-community-euco-informal-meeting-heads-state-government-granada/>, 26/11/2023.

izostao sa samita, što je ilustrativno za višegodišnje narušene veze između Ankare i Brisela, od kad se beleži ubrzano demokratsko nazadovanje te zemlje. I predsednik Azerbejdžana izostao je sa skupa. Pored toga, neformalni dijalog između Beograda i Prištine nije realizovan zbog odbijanja potonje da u njemu učestvuje.³⁴ Time su ponovljeni neuspesi drugog samita, verovatno čak i u većoj meri, s obzirom na to da do sastanka dve strane čak nije ni došlo. Na sastanku je bilo reči i o podršci otvaranju pristupnih pregovora za Ukrajinu (kao i evropskom putu Moldavije i Gruzije). Time je nastavljeno preklapanje između EPZ i politike proširenja Evropske unije, iako dva domena nisu ni u kakvoj organskoj vezi, osim u krajnje posrednom smislu.

Autori poput Luiđija Skacierija (*Luigi Scazzieri*) napominju da su rezultati samita, iako nije sve potpuno „crno“, bili razočaravajući, imajući u vidu nemogućnost da se odlučujuće utiče na (tada) aktuelni spor u Gorskom Karabahu, kao i na dijalog između Beograda i Prištine, zatim izostanak nekoliko evropskih lidera (uključujući i Erdogana kao važnog strateškog partnera Unije), kao i spor između aktuelnog i predstojećeg domaćina skupa – Španije i Ujedinjenog Kraljevstva – oko uvrštavanja migracija u agendu, što je rezultovalo i formalnim otkazivanjem konferencije za novinare.³⁵

U međuvremenu je bilo i predloga za stvaranje institucionalne strukture Zajednice, koji, međutim, nije imao podršku učesnika.³⁶ U okolnostima kada to ostaje forum međuvladinog karaktera, težište odluka i ishoda prenosi se direktno na same učesnike (i inicijatore/organizatore). Takvi okviri pružaju priliku za direktnu komunikaciju i razmenu stavova između lidera, kao i za pojačano usklađivanje, što zapravo predstavlja njenu najveću vrednost. Međutim, imajući u vidu da se radi o platformi koja okuplja pedesetak zemalja, čak i definisanje minimalnog zajedničkog interesa predstavlja izazov, a posebno za one zemlje koje se nalaze na istočnim rubovima Zajednice, poput npr. Turske, Azerbejdžana, pa i Jermenije. Kako navodi Kamij Grand (*Camille Grand*) u svom tekstu „nema procedura – nema problema...“, EEPZ nije grupa istomišljenika i ne treba je tako ni tretirati, već činiti suprotno: iskoristiti najviše od njene fleksibilnosti, neformalnosti i širokog obuhvata, npr. u pravcu stvaranja spontanih koalicija po različitim (bezbednosnim i drugim) pitanjima.³⁷ Drugim rečima, osim zalaganja za mir i stabilnost kao univerzalnim principima, treba imati ograničena očekivanja

³⁴ Sarah Anne Aarup, Clea Caulcutt & Nicholas Vinocur, “Sanction Serbia’s Vučić or I won’t meet him, Kosovo’s president says”, *Politico*, October 5, 2023.

³⁵ Luigi Scazzieri, “Can the European Political Community survive?”.

³⁶ Vessela Tcherneva, “The future of the European Political Community”.

³⁷ Camille Grand, “No procedures, no problem: The European Political Community as a platform for security dialogue”, European Council on Foreign Relations, <https://ecfr.eu/article/no-procedures-no-problem-the-european-political-community-as-a-platform-for-security-dialogue/>, 26/11/2023.

od Evropske političke zajednice kao platforme za prenos normativnog uticaja EU, osim u slučaju zemalja koje nameravaju da prodube veze sa Briselom.

Teorijsko-konceptualna razmatranja

Za razumevanje spoljnog delovanja Evropske unije i konteksta evropskih integracija u kontekstu ovog rada, u značajnoj meri može poslužiti liberalni međuvladin pristup. Prema Endruu Moravčiku (*Andrew Moravcsik*) i Kasandri Emons (*Cassandra Emmons*), „liberalni međuvladin pristup predstavlja prepoznati osnovni teorijski okvir za analiziranje evropskih integracija“, čije se delovanje može pratiti kroz tri faze: (1) definisanje preferencija nacionalnih vlada u skladu sa zahtevima državnih i društvenih aktera za (bližom) međunarodnom/prekograničnom saradnjom; (2) pregovaranje predstavnika država oko zahteva kako bi se postavila bolja koordinacija politika; (3) stvaranje formalne ili neformalne institucije na međunarodnom (evropskom) nivou, i/ili domaće zamenske ustanove u cilju prevazilaženja izazova u željenom pravcu.³⁸ Dalje (a važno u kontekstu Evropske političke zajednice, prim. aut.) navodi se da saradnja ne podrazumeva nužno centralizaciju, te da su institucionalni nivoi i kompetencije neujednačeni budući da održavaju i raznolikost percepcija zajedničkog interesa, kao i nivoa nesaglasnosti u određenim poljima.³⁹ Dakle, odluke u domenu spoljne politike mogu se posmatrati kao odraz najmanjih zajedničkih interesa država-članica. Od 2022. godine naovamo, invazija na Ukrajinu ishodovala je dubokom geopolitičkom krizom koja je uticala na značajnu izmenu stavova unutar Unije o potrebi da se (što pre je to izvodljivo) osnaže veze sa susednim geografskim regionima. To je očigledno kroz dva domena: politiku proširenja (koja je podvrgnuta velikim izmenama, od prepoznavanja perspektive članstva za tri postsovjetske zemlje, do podsticanja jače dinamike za „stare“ zapadnobalkanske kandidate), kao i Evropsku političku zajednicu, kao forum za saradnju s tim, kao i preostalim evropskim zemljama.

Moravčik i Šimelfenig (*Frank Schimmelfennig*) smatraju da je liberalni međuvladin pristup „ključan u studijama regionalne integracije“, te da na najosnovnijem nivou počiva na pretpostavci da države predstavljaju suštinski važne aktere u međunarodnoj politici, koji delaju usmereno, i barem donekle racionalno.⁴⁰ Ovi autori navode da države biraju da

³⁸ Andrew Moravcsik & Cassandra Emmons, „Liberal Intergovernmentalism and EU External Action“, in: Sieglinde Gstöhl & Simon Schunz (eds.), *The External Action of the European Union: Concepts, Approaches, Theories*, Bloomsbury Publishing, London, 193.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Andrew Moravcsik & Frank Schimmelfennig, „Liberal Intergovernmentalism“, in: Antje Wiener, Tanja Boerzel & Thomas Risse (eds.), *European Integration Theory*, Oxford University Press, Oxford, 64–65.

produbljuju međunarodnu saradnju kako bi usmerile spoljne uticaje, odnosno umanjile one nepovoljne; da su preferencije država u kontekstu evropskih integracija usko povezane sa pojedinačnim interesima domaćih aktera, kao i da regionalne institucije predstavljaju odraz obaveza i kredibilitnosti država koje u njima učestvuju.⁴¹ U pogledu uspostavljanja EPZ mogu se, u izvesnoj meri, uočiti sva tri navedena elementa. Kao prvo – Evropska politička zajednica se uspostavlja kao simbol produbljiivanja saradnje između država-članica Evropske unije, s jedne strane, i drugih evropskih država, a u cilju ograničavanja posledica geostrateške krize na kontinentu. Drugo – interesi domaćih političkih elita povezani su sa preferencijama država, što pokazuje primer Emanuela Makrona i spleta okolnosti u kojima je njegova uloga ojačana u poslednjih nekoliko godina. Nakon smene vlasti i završetka mandata dugogodišnje kancelarke Nemačke Angele Merkel (*Angela Merkel*), francuski predsednik, kao lider druge najveće i najuticajnije članice EU, krajem 2021. prerastao je u možda najprominentniju političku figuru iz redova država-članica. Većoj vidljivosti Makrona na evropskom nivou doprinelo je i pogoršavanje situacije na rusko-ukrajinskim granicama, volji ruskog predsednika da sa francuskim predsednikom o tome razgovara, kao i činjenica da je Pariz upravo u prvoj polovini 2022. godine preuzeo predsedavanje Svetom Evropske unije. Činjenica da Francuska ima polupredsednički sistem sa izraženom ulogom predsednika,⁴² takođe je doprinela mogućnosti uticaja na spoljnopolitičke prilike i inicijative. Kao rezultat navedenih stavki, i na nivou Francuske i na nivou Evropske unije postojala su pojačana očekivanja od predsednika Makrona u kontekstu evropske krize.

Imajući to u vidu, dolazi se i do trećeg aspekta koji su prepoznali Moravčik i Šimelfenig, da međunarodne institucije predstavljaju i odraz odgovornosti država da u njima učestvuju, kao i verodostojnosti njihovih rukovodstava. U kontekstu međuvladinog pristupa, premda se Evropska politička zajednica ne može smatrati institucijom već pre formatom za međunarodnu saradnju, radi se o inicijativi koja je, na predlog Francuske, prerasla u visokopolitičku inicijativu čitave Evropske unije. Francuska je iskoristila kontekst predsedavanja Svetom Evropske unije da predloži uspostavljanje Evropske političke zajednice. Uspostavljanje inicijative je usmereno ka podvlačenju uticaja kako Francuske tako i EU, na kontinentalne prilike, barem u pogledu nastojanja da se koordinišu stavovi o važnim spoljnopolitičkim i drugim pitanjima na kontinentu, uključujući i ona koja promovišu mirnodopsku saradnju. Formiranje Evropske političke zajednice

⁴¹ Ibid., p. 70.

⁴² Pavle Nedić, „Kohabitacija u Francuskoj kao posledica polupredsedničkog sistema“, *Politički život*, br. 20, 2021, 35–49.

ne služi samo pojačavanju evropske uloge u susedstvu, već i kao dokaz postignuća francuskog predsedavanja Evropskom unijom.

Članice produbljuju integracije kako bi kroz evropske institucije i modele saradnje postigle ono što ne mogu kao nečlanice. I obratno: u dinamici evropskih integracija glavnu reč daju države (npr. u pogledu dometa, opsega, dubine i drugih aspekata). Na inicijativu predsednika Francuske, kao jedne od najuticajnijih evropskih političkih figura, ideja o Evropskoj političkoj zajednici je podržana od strane drugih članica, premda nekadašnji visokorangirani zvaničnik Evropske službe za spoljne poslove, Pjer Vimont (*Pierre Vimont*), navodi da većina zemalja EU tek „obazrivo podržava“ tu inicijativu zbog brojnih nepoznanica u vezi s njenim funkcionisanjem.⁴³ U tom smislu, može se uočiti nastojanje da se kroz oblik fleksibilnog povezivanja unapredi interes kako Francuske tako i Evropske unije. Imajući u vidu višegodišnju ambivalenciju Francuske da podrži različite aspekte u okviru politike proširenja (npr. veto na otvaranje pregovora sa Severnom Makedonijom i Albanijom 2019. godine, prolongirano formulisanje revidirane metodologije pristupnih pregovora, koji nije ishodio vidljivim promenama itd.), možda se može polemisati da predlog za uspostavljanjem EPZ predstavlja još jedan način da se pokaže politička privrženost evropskom jedinstvu, ali bez preduzimanja dubokih reformskih procesa koji su nužni za poboljšanje kapaciteta Unije da prihvati nove članice. U tom pogledu se može uočiti još jedna poveznica između politike proširenja i EPZ, iako one nisu direktno povezane.

Međutim, fokus Moravčikovog pristupa prvenstveno je na ekonomskim interesima, dok je primena liberalne teorije međuvladinih odnosa na domen spoljne i bezbednosne politike manje prioritetan, s obzirom na „sekundarni“ značaj tih oblasti u procesu evropske integracije.⁴⁴ D. Vukasović navodi da izuzetak u tom pogledu predstavlja Robert Dover, koji kroz analizu evropeizacije evropske odbrambene politike nastoji da pokaže validnost ove teorije u oblasti spoljne i bezbednosne politike EU, napominjući da je ona rezultat „najmanjeg zajedničkog imenioca“ između država-članica Unije, posebno onih uticajnijih, poput npr. Francuske i drugih zemalja.⁴⁵ Ipak, iako je ZSBP manje prioritetan domen istraživanja zastupnika liberalne teorije međunarodnih odnosa, artikulisanje zajedničkih stavova u tim oblastima postaje sve važnija stavka, ne samo unutar Unije, već i pri evaluaciji napretka kandidata za članstvo, kao i drugih zemalja koje žele

⁴³ Pierre Vimont, „The European Political Community: Moving ahead but to where?“, *Encompass*, <https://encompass-europe.com/comment/the-european-political-community-moving-ahead-but-to-where>, 5/2/2024.

⁴⁴ Dejana Vukčević, „Doprinos liberalne teorije međuvladinih odnosa u izučavanju procesa evropske integracije“, *Politička revija*, (XXIII), Vol. 27, Br. 1, 2011, 338–340, DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.2712011.18>.

⁴⁵ Ibid.

bliske odnose sa Unijom. To predstavlja i odraz duboke geopolitičke krize izazvane ruskom invazijom na Ukrajinu. Formiranje EPZ predstavlja nastojanje Unije da se na nivou čitavog kontinenta uspostavi forum za dijalog, razmenu mišljenja, i u idealnom slučaju, koordinisanja i usaglašavanja stavova o spoljno-bezbednosnim pitanjima. U tom smislu se domen ZSBP plasira kao višestruko relevantan: (1) za države-članice; (2) za kandidate za članstvo koji su se obavezali na postupno usklađivanje sa ZSBP do stupanja u članstvo; (3) za treće zemlje: članice Evropske asocijacije za slobodnu trgovinu, istočne susede koji nisu uključeni u politiku proširenja, Tursku i Ujedinjeno Kraljevstvo. Evropska politička zajednica se u tom smislu može posmatrati kao inicijativa koja podupire proces evropskih integracija kroz promovisanje ZSBP, zavisno od preferencija i ambicija zemalja u pogledu njihovih odnosa sa EU.

Pored navedenog, iz perspektive liberalnog institucionalizma, Evropska unija predstavlja i aktera koji se u velikoj meri oslanja na „meku moć“. Ovo „drugo lice moći“, prema Džozefu Najju (*Joseph Nye*), počiva na sposobnost aktera da utiče i oblikuje preferencije drugih bez prisile (kroz ubeđivanje, privlačnu snagu i druge mehanizme).⁴⁶ U meki spektar uticaja spada uticaj na postavljanje agende tj. planiranje, privlačnost i na kraju, kooptiranje, što se najčešće vrši kroz institucije, odnosno, vrednosti, kulturu i politike.⁴⁷ Evropska unija je u spoljnopolitičkom pogledu formulisala nekoliko inicijativa za svoje geografsko susedstvo pomoću kojih nastoji da podvuče svoj regionalni uticaj. Tu se ubrajaju inicijative u okviru susedske politike (Istočno partnerstvo), kao i Mediteranska unija. U sličnom kontekstu se može posmatrati i osnivanje Evropske političke zajednice, kao manje institucionalizovanog, ali geografski obuhvatnijeg oblika saradnje koji je namenjen prenosu uticaja Evropske unije u svom neposrednom susedstvu (bez obzira da li se radi o kandidatima za članstvo, istočnim susedima, ili članicama Evropske asocijacije za slobodnu trgovinu).

EPZ je osmišljen kao forum za izgradnju najšireg kontinentalnog konsenzusa o pitanjima od zajedničkog interesa, pri čemu Unija ima ulogu osnivača, moderatora, organizatora, kao i fasilitatora. EPZ se koristi za potrebe promovisanja stavova Evropske unije i zagovaranje drugih zemalja da se s njima koordinišu ili usklade. EU putem Evropske političke zajednice promoviše svoje politike (npr. politiku proširenja, politiku susedstva i druge), svoje stavove (npr. u domenu zajedničke spoljne i bezbednosne politike, poput onih koji se tiču osude ruske invazije na Ukrajinu), vrednosti i norme (zagovarajući demokratizaciju u svim krajevima Evrope). Činjenica da su na dosadašnjim samitima EPZ učestvovali gotovo svi evropski lideri koji su bili

⁴⁶ Joseph Nye, *Soft Power – The Means to Success in World Politics*, Public Affairs, New York, 2004, 5.

⁴⁷ Ibid., Konsultovati tabelu na str. 8.

pozvani govori u prilog privlačnosti, tj. prihvatljivosti Evropske unije i njenih inicijativa u pravcu izgradnje panevropskog političkog konsenzusa, kao i o tome da i vlade evropskih država nečlanica Unije vide korist u saradnji u tom obliku, bez obzira o tome koliko su opsežne njihove ambicije u pogledu produbljivanja bilateralnih veza sa EU. U tom smislu, uspostavljanje EPZ i njegovo dosadašnje funkcionisanje se može posmatrati kao manifestacija „meke moći“ Evropske unije. Ta moć stoji u kontrastu sa „tvrdom moći“, tj. prisili i pribegavanju vojno-oružanim sredstvima koja Rusija upotrebljava u Ukrajini već dve godine, čime se dodatno naglašava mirnodopska uloga Unije na kontinentu i jača njen kredibilitet u tom pogledu.

Majkl Dojl (*Michael Doyle*) ne ubraja se u zastupnike liberalnog međuvladinog pristupa, premda njegova razmatranja imaju dodirnih tačaka s liberalnim idejama. Iako prepoznaje da je teško naći univerzalno prihvaćenu definiciju liberalizma, kao i sisteme koje poseduju sve elemente, Dojl navodi da teoretičari liberalizma poistovećuju s pojedinačnim slobodama, posebno u domenu moralne slobode, – pravo da se bude tretiran i da se drugi tretiraju, kao pojedinačni etički subjekti, a ne (samo) kao objekti ili instrumenti u tom pogledu.⁴⁸ Analizirajući liberalni demokratski mir kao evroatlantsku tekovinu s posebnim setom sloboda i drugih privilegija građana i društava, Dojl prepoznaje problem zatvorenosti tog skupa nacija kao prepreku u naporima da se proces demokratizacije po tom modelu proširi u svetskim okvirima.⁴⁹ U izvesnoj meri, primenjeno na ovaj rad, taj ekskluzivitet je uočljiv i u kontekstu dugogodišnje nespemnosti Evropske unije da u kratkom roku primi nove države u članstvo, te se u tom pogledu prate alternativni načini povezivanja, kroz politiku susedstva, različite programe i inicijative, kako bi se veze razvijale uprkos nedostatku strateških političkih ishoda (poput članstva u Uniji).

Osnovna polazišta demokratskog mira jesu da liberalne države međusobno ne ratuju, dok zasebni mir omogućuje fokusiranje na rast blagostanja kroz ekonomsku saradnju.⁵⁰ To se može primeniti i na Evropsku uniju kao zajednicu liberalnih vrednosti i principa, čije privilegije mirnodopskog razvoja važe unutar njenih granica. Takođe, EU nastoji da proširi svoju sferu uticaja u susednim područjima, promovisanjem demokratskih vrednosti i principa. Međutim, nastojanja Evropske unije da proširi političku moć izvan svojih granica (npr. kroz domene proširenja, susedstva itd.) ne manifestuje se samo u nastojanju da se susedstvo (pre)oblikuje, već podrazumeva i određeni nivo odgovornosti tj. podrške u tom pravcu. Kada je napadnuta Ukrajina 2022. godine, kao jedan od najbližih

⁴⁸ Michael Doyle, *Liberal Peace: Selected Essays*, Routledge, London & New York, 2012, 4.

⁴⁹ Ibid., 165-179.

⁵⁰ Videti fusnotu 10 u: Josip Pandžić, „Križa međunarodnog liberalnog poretka i permanentni hegemonski rat“, *Polemos*, Vol. 17, No. 33-34, 2014, 89-90.

strateških partnera Unije koji preoblikuje svoj politički i ekonomski sistem prema evropskom, Evropska unija je odlučila da podrži Kijev. U tom pogledu, reakcija Evropske unije na napad na Ukrajinu može biti sagledana u kontekstu sveobuhvatne podrške Brisela toj zemlji (političkoj, humanitarnoj, finansijskoj, vojnoj), kao i njenog uvrštavanja u politiku proširenja (čime je viđena kao buduća članica koja učestvuje u privilegijama poput demokratskog mira). Pomaganjem Ukrajini, Evropska unija pomaže i očuvanju sopstvenih vrednosti i normi, kao i svog uticaja u susedstvu.

Države-članice su u obavezi da priteknu u pomoć u slučaju spoljnog napada na bilo koju od njih, prema članu 42. Ugovora o Evropskoj uniji (klauzula o uzajamnoj odbrani).⁵¹ To se ne odnosi na Ukrajinu, budući da ona nije članica. Međutim, uplitanje liberalnih država (pa i skupa država, poput Evropske unije) u međunarodne sukobe, može biti pravdano odbranom njihovih sloboda.⁵² Ukrajina je od 2013/2014. godine na osnovu sporazuma o pridruživanju i u pravnom smislu prerasla u jednog od glavnih strateških partnera Evropske unije u geografskom susedstvu. Napad na Ukrajinu sa evropske strane valorizovan je u smislu zvaničnog prepoznavanja Ukrajine kao buduće članice jednog od najprosperitetnijih tržišta na svetu. Na taj način je, barem u deklarativnom smislu, poslata poruka da bi u slučaju hipotetičkog budućeg napada na Ukrajinu kao članicu bila aktivirana odredba o uzajamnoj odbrani. U tom pogledu dotičnu klauzulu, koja je važna u garantovanju opstanka koncepta demokratskog tj. separatnog mira, treba posmatrati i kao sredstvo za odvraćanje budućih napada i najave direktnog angažmana država-članica u odbrani Ukrajine u krajnjem scenariju, a sve s namerom da se po svaku cenu očuva mir kao osnov za funkcionisanje Evropske unije.

Međutim, kako to predstavlja dugoročni cilj (imajući u vidu dinamiku politike proširenja), u kratkom roku, Evropska unija odlučila je da uspostavi okvir za saradnju prvenstveno posvećen očuvanju mira. U tom smislu, zarad osiguranja opstanka svojih bezbednosnih (političkih, i drugih) privilegija, tj. statusa separatnog mira zapadno od ukrajinskih granica, uspostavljena je i Evropska politička zajednica, kao forum u okviru kojeg Evropska unija saraduje sa svim evropskim zemljama, osim sa onima koji su ugrozili mir kao imperativ za razvoj EU. Dijalog o izazovima koji opterećuju različite delove evropskog kontinenta, kao i koordinacija stavova o pitanjima gde je moguće naći osnov za povezivanje, treba posmatrati kao nastojanje da se u okviru EPZ doprinese promovisanju mira i neširenju konflikta u geopolitički osetljivim vremenima.

⁵¹ "Mutual defence clause", EUR-Lex, <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary/mutual-defence-clause.html>, 30/01/2024.

⁵² Michael Doyle, "Kant, Liberal Legacies and Foreign Affairs", *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 12, No. 3, 1983, 235.

Odnos sa drugim međunarodnim inicijativama

Evropsku političku zajednicu treba razumeti kao stratešku inicijativu Evropske unije za čitav kontinent. Kao što je već konstatovano, Evropska politička zajednica nije direktno povezana sa politikom proširenja, premda je pojedini autori (Mojer (*Jason C. Moyer*), Ocvirk (*Masa Ocvirk*)) karakterišu kao „neformalnu putanju ka članstvu u EU“, tako da određeni nivo korelacije postoji.⁵³ Uprkos nevelikim dosadašnjim dometima (osim jake političke simbolike), na nivou Unije se razmatra način na koji se taj format može bliže i trajnije uvezati sa Briselom, a sve u cilju osiguranja i/ili uvećanja normativne i druge moći na kontinentu.

Da se na nivou Evropske unije ozbiljnije nego pre 2022. razmatra način kako da se ojača vlastita otpornost i uticaj kroz klasično proširenje, kao i druge modele, pokazuje i uspostavljanje francusko-nemačke radne grupe o institucionalnoj reformi Evropske unije, koja je uoči Samita u Granadi objavila svoj izveštaj.⁵⁴ Rešenje za budućnost se vidi u pojačanoj ciljanoj diferencijaciji, koja bi podrazumevala izmene osnivačkih ugovora, uz izuzeća samo pri produbljivanju integracije ili širenju kvalifikovanog većinskog glasanja (ali ne i za osnovne vrednosti Unije); takva diferencijacija vodila bi u pravcu četiri kruga evropskih integracija: unutrašnji krug (duboka integracija – npr. evrozona, Šengen); zatim, sve članice Unije; potom, krug pridruženih zemalja (uključujući i učešće u jedinstvenom tržištu i poštovanju osnovnih načela), te, naposletku, Evropska politička zajednica kao spoljni krug političke saradnje, bez obaveza u smislu usklađivanja sa komunitarnim odredbama.⁵⁵ U tom pogledu, uloga Evropske političke zajednice posmatra se u kontekstu spoljne periferije, što donekle nalikuje željenoj svrsi evropske susedske politike – da se stvori pojas „dobro uređenih, prijateljskih zemalja“ duž granice Evropske unije.⁵⁶ Takav spoljni pojas bi predstavljao region pojačanog političkog uticaja Evropske unije, a njegova forma bi bila takva da bude usmerena ka održavanju bliskosti s tim zemljama i regionima, pre nego na nastojanju da se one izmene po obrascu viđenom u srednjoj, istočnoj i jugoistočnoj Evropi. U tom kontekstu se dodatno postavlja pitanje o budućoj svrsi Istočnog partnerstva, kao inicijative susedske politike koja se nalazi na raskršnici: polovina njenih članica

⁵³ Jason C. Moyer & Masa Ocvirk, “The Third European Political Community Summit and the Four Rings of European Integration”, Wilson Center Afganistan, <https://afghanistan.wilsoncenter.org/article/third-european-political-community-summit-and-four-rings-european-integration>, 26/11/2023.

⁵⁴ Olivier Costa & Daniela Schwarzer, *Sailing on High Seas: Reforming and Enlarging the EU for the 21st Century*, Report of the Franco-German Working Group on EU Institutional Reform, September 18, 2023.

⁵⁵ Ibid., 6–7.

⁵⁶ Konsultovati: Katja Weber, Michael E. Smith & Michael Baun (eds.), *Governing Europe's neighbourhood: Partners or periphery? (Europe in Change)*, Manchester University Press, Manchester, 2015.

faktički je prešla u domen politike proširenja, Belorusija je samosuspendovala svoje učešće, dok preostale dve zemlje – Jermenija i Azerbejdžan⁵⁷ – imaju duboke i razgranate veze sa Rusijom, odnosno Turskom, koje su ili strateški rivali ili nedovoljno pouzdani partneri za Evropsku uniju.

Što se tiče drugih tela u Evropi, sve članice Saveta Evrope učestvuju u Evropskoj političkoj zajednici i obratno: Evropska politička zajednica gotovo isključivo se sastoji od članica Saveta Evrope, kojih ima 46.⁵⁸ Kao prvi aktuelni prioritet Saveta Evrope navedena je podrška Ukrajini, koja se ogleda kako u isključivanju Rusije iz rada organizacije tako i kroz finansijsku, političku i drugu pomoć.⁵⁹ U tom pogledu, može se konstatovati da oba navedena entiteta kao primarni prioritet imaju pomoć Ukrajini, te da obe strane osuđuju štetne aktivnosti Rusije u susednoj zemlji. Međutim, osnovne sličnosti se tu mahom završavaju. Fokus Saveta Evrope je na ljudskim pravima, demokratiji i vladavini prava, dok je naglasak Evropske političke zajednice na stabilnosti, bezbednosti i sa time povezanim pitanjima. Pored toga, Savet Evrope je višedecenijska međunarodna organizacija, sa razgranatom strukturom koja obuhvata Evropski sud za ljudska prava, Savet ministara, Generalnog sekretara, Parlamentarnu skupštinu, Kongres lokalnih i regionalnih vlasti i Komesara za ljudska prava.⁶⁰ Ovi aspekti značajno odudaraju od neformalnog karaktera i fleksibilnih okvira Evropske političke zajednice. Međutim, dva entiteta, zajedno sa Evropskom unijom, deluju u sinergiji, u nastojanju da se prevaziđu izazovi vezani sa rat u Ukrajini.

Dodatno, u širem smislu postoji i određeno preklapanje sa radom Organizacije za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS). Već iz samog imena je jasno da, u kontekstu fokusa na sigurnost, stabilnost i saradnju, postoji podudarnost sa inicijativom Evropske političke zajednice. Međutim, osim te činjenice, kao i toga da ukrajinska kriza predstavlja važan kontekst njenog aktuelnog rada, nema puno drugih sličnosti. OEBS je uspostavljen u toku Hladnog rata i broji 57 članica. Sve članice Evropske političke zajednice su članice OEBS-a, ali tu organizaciju ne sačinjavaju isključivo evropske zemlje, već se tu nalaze i severnoameričke nacije poput SAD i Kanade, kao i srednjoazijske zemlje, mahom nekadašnje članice SSSR-a.⁶¹ Struktura OEBS-a,

⁵⁷ Iako su Jermenija i Azerbejdžan deo Zajednice nezavisnih država, a Jermenija je članica i Evroazijske unije, obe države blisko sarađuju i sa Unijom: Jermenija kroz tzv. Sveobuhvatni i uvećani partnerski sporazum (2017), a Azerbejdžan kroz stariji partnerski sporazum (1996).

⁵⁸ "46 Member States", Council of Europe, <https://www.coe.int/en/web/portal/46-members-states>, 26/11/2023. Osnovna nepodudarnost se ogleda u prisustvu tzv. kosovskih zvaničnika na skupovima Evropske političke zajednice, čak i na onima u Moldaviji i Španiji, koje ne priznaju otepljenje te teritorije od Srbije.

⁵⁹ "The Council of Europe: key facts", Council of Europe, <https://www.coe.int/en/web/portal/the-council-of-europe-key-facts>, 26/11/2023.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ "Participating States", Organization for Security and Co-operation in Europe, <https://www.osce.org/participating-states>, 26/11/2023.

za razliku od Evropske političke zajednice a slično Savetu Evrope, prilično je razgranata i sadrži tela poput Ministarskog saveta, Stalnog saveta, Forumu za bezbednosnu saradnju, Parlamentarnu skupštinu itd.⁶² Takođe, dok je Evropska politička zajednica usmerena ka prevazilaženju napetosti u kontekstu invazije na Ukrajinu, s druge strane, imajući u vidu da u radu OEBS-a učestvuje i Rusija, kao i njeni pojedini partneri sa postsovjetskog prostora, radi se o telu čiji se aktuelni fokus ne može poistovetiti sa protivljenjem invaziji i osudi Moskve. Imajući u vidu razmimoilaženja, rad OEBS-a je od 2022. godine naovamo opterećen nesaglasnostima i smanjenom funkcionalošću. Tako je prvi put ikada u decembru 2022. godine godišnji Ministarski sastanak (održan u Lođu, u Poljskoj) završen bez usvojenih odluka, uključujući i neusvajanje budžeta u iznosu od 143 miliona američkih dolara (kao posledica blokade od strane Rusije, Jermenije i Azerbejdžana), sprečavanje izbora predsedavajućeg za 2024. godinu, kao i posebne nadzorne misije za Ukrajinu, što stoji u korelaciji sa neizdavanjem vize Sergeju Lavrovu, ministru spoljnih poslova Rusije, što se takođe dogodilo prvi put.⁶³ Imajući u vidu činjenicu da je rad OEBS-a otežan usled nesaglasnosti među njenim članicama, dodatna inicijativa koja razmatra bezbednosna pitanja u Evropi – Evropska politička zajednica – ima funkciju da podstakne i omogući najširi dijalog među evropskim državama o aktuelnim izazovima. Međutim, imajući u vidu dosadašnji rad, kao i činjenicu da se radi o relativno novom konceptu, njene domete ne treba precenjivati niti posmatrati kao zamenu za bilo koje postojeće telo, tim pre što Evropska politička zajednica nije organizacija, već platforma za dijalog među evropskim državama.

Zaključak

Dosadašnji razvoj Evropske političke zajednice upućuje da se radi o forumu evropskih lidera za koordinaciju politika i stavova u domenima evropske bezbednosti i stabilnosti u najširem mogućem smislu. Budući da je horizontalnog tipa i da nema stalne organe upravljanja (poput npr. sekretarijata, niti bilo čega sličnog), ona predstavlja fleksibilan okvir za razmenu stavova, mišljenja, razmatranje izazova i perspektiva, kao i stvaranje grupnih partnerstava po različitim pitanjima. Njen značaj u aktuelnim geopolitičkim okolnostima ne treba potcenjivati, premda ne treba ni imati visoka očekivanja, osim u pogledu koordinacije stavova o zajedničkim pitanjima. Dosadašnje funkcionisanje Inicijative je pokazalo da, s obzirom na njen neformalni karakter, Evropska politička zajednica u značajnoj meri zavisi i od političke volje lidera da u njoj učestvuju, što najbolje

⁶² "Who we are", Organization for Security and Co-operation in Europe, <https://www.osce.org/whatistheosce>, 26/11/2023.

⁶³ Gabriela Rosa Hernández, "OSCE in Crisis Over Russian War on Ukraine", <https://www.armscontrol.org/act/2023-01/news/osce-crisis-over-russian-war-ukraine>, 26/11/2023.

pokazuje primer predsednika Turske (koji je odsustvovao sa dva od dosadašnja tri samita).

Njena osnovna vrednost je u njenom geografskom obuhvatu i potencijalu za usklađivanje stavova i saradnju sa udaljenim krajevima kontinenta. Evropska unija u Evropskoj političkoj zajednici učestvuje i posredno, kroz svojih dvadeset sedam članica, i neposredno, kroz podršku organizaciji i realizaciji skupova (koji se naizmenično organizuju u predsedavajućoj zemlji Savetom Evropske unije, i/ili u državi-nečlanici koja se smatra za strateškog partnera – kandidat za članstvo, članice Evropske asocijacije za slobodnu trgovinu itd.), kao i kroz prisustvo lidera institucija Unije. Rukovođena idejom da radi na što opsežnijoj izgradnji panevropskog konsenzusa, Evropska unija pomoću Zajednice nastoji da se pokaže kao stožer panevropskog okupljanja, kao vodeća politička sila koja pruža miroljubiv odgovor u kontekstu napada na Ukrajinu. To je u skladu i sa mekom moći Unije koja je i do sada karakterisala putanju i opseg njenog vlastitog razvoja.

Iako postoji bojazan da inicijativa može poslužiti za trajno ukalupljivanje Zapadnog Balkana na evropskoj periferiji, s druge strane, učešće celog regiona pokazuje da postoji interes za dodatnim oblicima saradnje u jeku rata u Ukrajini. U slučaju Zapadnog Balkana naročito je važna vidljivost i prilika da se sa evropskim partnerima (posebno onima u Evropskoj uniji, koji zapravo čine i numeričku većinu u Evropskoj političkoj zajednici) razgovara o pitanjima i mogućnostima za pospešivanje evropskih integracija. Evropska politička zajednica je u skladu sa načelom da se saradnja na evropskom kontinentu može dozirati po različitim pitanjima i nudi mogućnost da se to čini na fleksibilan način, čime se zaobilaze komplikovani mehanizmi odlučivanja i planiranja tipični za evropske institucije. Drugim rečima, omogućuje se diferencijacija zemalja u skladu s njihovim vlastitim ciljevima i interesima u razvoju veza sa Unijom (i međusobno). Interes Zapadnog Balkana u tom pogledu nije da se strahuje od razvodnjavanja evropske perspektive kroz jedan novi mehanizam, već da se iskoriste mogućnosti koje Evropska politička zajednica nudi, a kako bi se strateški cilj članstva što skorije ostvario. Učešće u Evropskoj političkoj zajednici je dosta manje zahtevno od evropeizacije i zahtevnih transformativnih mera koje se preduzimaju zbog članstva u Evropskoj uniji. Zemlje već decenijama preduzimaju sveobuhvatne reforme zarad ostvarivanja strateškog cilja pristupanja, kao što je slučaj na Zapadnom Balkanu, a posebno Srbija treba da iskoristi taj forum da ukaže na svoja postignuća i pospeši prilike za što skorije pristupanje Uniji. U slučaju zemalja regiona, aktuelni geopolitički momenat može biti iskorišćen kako bi se region dodatno izdvojio kao bezbednosno sigurniji (spram evropskog istoka i spram svoje vlastite skorije prošlosti) i politički spremniji za članstvo od tog regiona (imajući u vidu dugogodišnje pripreme u tom pravcu).

Premda učešće u Evropskoj političkoj zajednici ne predstavlja garanciju za što skorije pristupanje Zapadnog Balkana, već se pre može tumačiti kao

pomoćno sredstvo u tom pogledu, ono može imati određenu ulogu u pospešivanju komunikacije, vidljivosti i usklađivanja sa Unijom. S druge strane, Unija bi trebalo da dodatno prepozna i aktivnosti kandidata u pogledu doprinosa radu Evropske političke zajednice kao najnovije inicijative usmerene ka osiguranju evropskih interesa. Paralelno s tim procesom, a u skladu i sa idejama iznetim i od strane francusko-nemačke radne grupe za institucionalnu reformu, Unija bi trebalo da pristupa koracima u tom pravcu kako bi mogla da se pripremi za proširenje svojih ustanova. Premda Evropska politička zajednica i politika proširenja nisu direktno povezane, one se u brojnim domenima preklapaju, a i od kandidata i od Unije zavisi u kojoj meri će sinergija između dva domena biti iskorišćena za unapređenje pristupne perspektive i starih i novih geopolitičkih kandidata za članstvo.

Rad je nastao u okviru naučnoistraživačkog projekta „Srbija i izazovi u međunarodnim odnosima 2024. godine“, koji finansira Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije, a realizuje Institut za međunarodnu politiku i privredu tokom 2024. godine.

Bibliografija

- “46 Member States”, Council of Europe, <https://www.coe.int/en/web/portal/46-members-states>, 26/11/2023.
- “About the Summit”, EPC, <https://www.epcsummit2023.md/>, 28/11/2023.
- Aarup Sarah Anne, Clea Caulcutt & Nicholas Vinocur, “Sanction Serbia’s Vučić or I won’t meet him, Kosovo’s president says”, Politico, October 5, 2023.
- Brzozowski Alexandra, “Prague talks raise hopes for Armenia–Azerbaijan normalisation process”, *Euractiv*, October 7, 2022.
- Costa Olivier & Daniela Schwarzer, *Sailing on High Seas: Reforming and Enlarging the EU for the 21st Century*, Report of the Franco-German Working Group on EU Institutional Reform, September 18, 2023.
- “Draft Treaty embodying the Statute of the European Community”, Ad hoc assembly instructed to work out a draft treaty setting up a European Political Community, Secretariat of the Constitutional Committee, Paris, October 1952–April 1953.
- Doyle Michael, “Kant, Liberal Legacies and Foreign Affairs”, *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 12, No. 3, 1983, 205–235.
- Doyle Michael, *Liberal Peace: Selected Essays*, Routledge, London & New York, 2012.
- “EUCO 24/22”, European Council, <https://www.consilium.europa.eu/media/57442/2022-06-2324-euco-conclusions-en.pdf>, 26/11/2023.

- “European Political Community: a forum to promote dialogue and cooperation”, Spanish Presidency of the Council of the European Union, <https://spanish-presidency.consilium.europa.eu/en/news/european-political-community-granada-summit/>, 24/11/2023.
- Grand Camille, “No procedures, no problem: The European Political Community as a platform for security dialogue”, European Council on Foreign Relations, <https://ecfr.eu/article/no-procedures-no-problem-the-european-political-community-as-a-platform-for-security-dialogue/>, 26/11/2023.
- Gray Andrew & John Irish, “Kosovo, Serbia presidents meet under EU pressure to defuse crisis”, *Reuters*, June 1, 2023.
- Griffiths Richard T., “Europe’s First Constitution: The European Political Community, 1952–1954”, in: Stephen Martin (ed), *The Construction of Europe*, Springer, Dordrecht, 1994, 19–39, https://doi.org/10.1007/978-94-015-8368-8_2.
- Hernández Gabriela Rosa, “OSCE in Crisis Over Russian War on Ukraine”, Arms Control Association, <https://www.armscontrol.org/act/2023-01/news/osce-crisis-over-russian-war-ukraine>, 26/11/2023.
- Isachenko Daria, “The EU border mission at work around Transdnistria: a win-win case?”, *Sociétés politiques comparées*, No. 21, 2010, 1–23.
- Jović-Lazić Ana, “The role of Turkey in the second Armenian-Azerbaijani armed conflict over Nagorno-Karabakh as a reflection of continuity and change in its foreign policy”, *Međunarodni problemi*, Vol. 74, No. 1, 2022, 29–49, <https://doi.org/10.2298/MEDJP2201029J>.
- Kostić Šulejić Marina, “Zeitenwende and the German National Security Policy: Analysis of the First National Security Strategy”, *The Review of International Affairs* Vol. 74, No. 1188, 2023, pp. 79–105, DOI: https://doi.org/10.18485/iipe_ria.2023.74.1188.4.
- Kovačević Maja, „Politika proširenja Evropske unije u potrazi za reformom“, *Politička revija*, Vol. 64, Br. 2, 2020, 133–150, DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.6422020.6>.
- “Meeting of the European Political Community, 1 June 2023”, European Council, <https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/international-summit/2023/06/01/>, 28/11/2023.
- “Meeting of the European Political Community”, Spanish Presidency of the Council of the European Union, <https://spanish-presidency.consilium.europa.eu/en/events/meeting-of-the-european-political-community/>, 26/11/2023.
- Michel Charles, Invitation to the EPC and the informal European Council, <https://www.consilium.europa.eu/media/59328/invitation-to-the-epc-and-the-informal-european-council.pdf>, 26/11/2023.

- Moravcsik Andrew & Cassandra Emmons, "Liberal Intergovernmentalism and EU External Action", in: Sieglinde Gstöhl and Simon Schunz (eds.), *The External Action of the European Union: Concepts, Approaches, Theories*, Bloomsbury Publishing, London, 181–196.
- Moravcsik Andrew & Frank Schimmelfennig, "Liberal Intergovernmentalism", in: Antje Wiener, Tanja Boerzel & Thomas Risse (eds.), *European Integration Theory*, Oxford University Press, Oxford, 64–84.
- Moyer Jason C. & Masa Ocvirk, "The Third European Political Community Summit and the Four Rings of European Integration", Wilson Center Afghanistan, <https://afghanistan.wilsoncenter.org/article/third-european-political-community-summit-and-four-rings-european-integration>, 26/11/2023.
- "Mutual defence clause", EUR-Lex, <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary/mutual-defence-clause.html>, 30/01/2024.
- Nedić Pavle, „Kohabitacija u Francuskoj kao posledica polupredsedničkog sistema“, *Politički život* 20, 2021, str. 35–49.
- Nye Joseph, *Soft Power – The Means to Success in World Politics*, Public Affairs, New York, 2004.
- "Outcome of the European Political Community meeting in Bulboaca, Moldova, on 1 June 2023", European Parliament, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/747431/EPRS_BRI\(2023\)747431_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/747431/EPRS_BRI(2023)747431_EN.pdf), 1, 28/11/2023.
- Pandžić Josip, „Križa međunarodnog liberalnog poretka i permanentni hegemonski rat“, *Polemos*, Vol. 17, No. 33–34, 2014, 89–104.
- "Participating States", Organization for Security and Co-operation in Europe, <https://www.osce.org/participating-states>, 26/11/2023.
- Петровић Милош, Маја Ковачевић & Ивана Радић Милосављевић, *Србија и Европска унија две деценије након Солунског самита*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2023.
- Petrović Miloš & Maja Kovačević, "EU Enlargement Policy Meets Eastern Partnership: A Cause for Concern?", in: SEE | EU Cluster of Excellence in European and International Law (ed.), *South Eastern Europe and the European Union – Legal Developments*, Verlag Alma Mater, Saarbrücken, 2023, 61–74, DOI: <https://doi.org/10.1093/0198297572.003.00>.
- Pieńkowski Jakub & Tomasz Żornaczuk, "Moldova Hosts 2nd European Political Community Summit", PISM – Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, <https://pism.pl/publications/moldova-hosts-2nd-european-political-community-summit>, 28/11/2023.
- Pierini Marc, "Five Takeaways from the European Political Community Summit", Carnegie Europe, <https://carnegieeurope.eu/strategic-europe/88189>, 26/11/2023.

- „Predsednica Moldavije objavila ‘ruski plan’ za rušenje vlasti, pominje i državljane Srbije i Crne Gore“, *Radio Slobodna Evropa*, 13 februar 2023.
- “Remarks by President Charles Michel after his meeting with the leaders of Armenia, Azerbaijan, France and Germany”, European Council, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/06/01/remarks-by-president-charles-michel-after-his-meeting-with-the-leaders-of-armenia-azerbaijan-france-and-germany/>, 28/11/2023.
- “Remarks by President Charles Michel ahead of the first European Political Community Meeting”, European Council, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/10/06/remarks-by-president-charles-michel-ahead-of-the-first-european-political-community-meeting/>, 26/11/2023.
- “Speech by President Charles Michel at the plenary session of the European Economic and Social Committee”, European Council, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/05/18/discours-du-president-charles-michel-lors-de-la-session-pleniere-du-comite-economique-et-social-europeen/>, 26/11/2023.
- “Statement following quadrilateral meeting between President Aliyev, Prime Minister Pashinyan, President Macron and President Michel, 6 October 2022”, European Council, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/10/07/statement-following-quadrilateral-meeting-between-president-aliyev-prime-minister-pashinyan-president-macron-and-president-michel-6-october-2022/>, 27/11/2023.
- Scazzieri Luigi, “Can the European Political Community survive?”, Centre for European Reform, <https://www.cer.eu/insights/can-european-political-community-survive>, 27/11/2023.
- Samardžić Slobodan, „Evropska unija između krize i dezintegracije“, *Pravo i društvo*, Br. 1, 2012, 9–26.
- “The Council of Europe: key facts”, *Council of Europe*, <https://www.coe.int/en/web/portal/the-council-of-europe-key-facts>, 26/11/2023.
- “The European Political Community and EU leaders discuss the EU’s future strategy in Granada”, Spanish Presidency of the Council of the European Union, <https://spanish-presidency.consilium.europa.eu/en/news/highlights-agenda-european-political-community-euco-informal-meeting-heads-state-government-granada/>, 26/11/2023.
- Tcherneva Vessela, “The future of the European Political Community”, European Council on Foreign Relations, <https://ecfr.eu/article/the-future-of-the-european-political-community/>, 28/11/2023.
- Vimont Pierre, “The European Political Community: Moving ahead but to where?”, *Encompass*, <https://encompass-europe.com/comment/the-european-political-community-moving-ahead-but-to-where>, 5/2/2024.

- Vukčević Dejana, Doprinos liberalne teorije međuvladinih odnosa u izučavanju procesa evropske integracije, *Politička revija*, (XXIII) X, Vol. 27, Br. 1, 2011, 327-343. DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.2712011.18>
- "Who we are", Organization for Security and Co-operation in Europe, <https://www.osce.org/whatistheosce>, 26/11/2023.
- Wagner Violeta, "Temporary protection for Ukrainians in Moldova: Achievements and challenges", International Centre for Migration Policy Development, <https://www.icmpd.org/blog/2023/temporary-protection-for-ukrainians-in-moldova-achievements-and-challenges>, 27/11/2023.
- Weber Katja, Michael E. Smith & Michael Baun (eds.), *Governing Europe's Neighbourhood: Partners or periphery? (Europe in Change)*, Manchester University Press, Manchester, 2015.